

דיוקנה של היסטוריונית

ריאיון עם פרופסור מרים ירדני

מראיינות: פרופסור מירי אליאב-פלדון
ופרופסור נדין קופרטי-צור

פרופסור מרים ירדני, כלת פרס ישראל להיסטוריה לשנת 1999 וכלת פרס א.מ.ת. לשנת 2007, לימדה שנים רבות בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת חיפה והיא הדמות המובילה בישראל בלימודי ההיסטוריה הצרפתית של העת החדשה המוקדמת. מחקריה, שהתפרסמו במספר רב מאוד של ספרים ומאמרים, דנים בכמה נושאים עיקריים: התגבשות התודעה הלאומית בצרפת בעידן מלחמות הדת, תולדות ההוגנוטים (הקלוויניסטים) בצרפת ובפזורה, תולדות כתיבת ההיסטוריה ותפישתה בראשית העת החדשה, מנטליות והיסטוריה תרבותית, ואנטישמיות בראשית העת החדשה.

הריאיון עם פרופסור מרים ירדני נערך בחיפה בחודש יוני 2013
יוזם ועורך המדור: פרופסור ירון צור

הנאולוגים (תנועה רפורמית מתונה, בעיקר בקרב היהודים באזורים דוברי ההונגרית) ורבים מקרובי המשפחה של אמי היו מתבוללים לגמרי. אבי בא מסגט (Sziget), כיום בהונגריה): בנעוריו היה קומוניסט, למד רפואה בבודפשט, בטימישוארה היה נציג של חברת נעליים צ'כית ידועה ואחר-כך הצטרף לבית-המסחר של סבי – חנות גדולה, שהעסיקה עובדים רבים.

למדתי בבית-ספר עממי יהודי ששפת ההוראה בו הייתה רומנית. חלק מן הלימודים שלי למדתי בבית, עם מורים פרטיים, ואחר-כך המשכתי בגימנסיות Liceul Israelit de fete ו-Liceul Clasic Mixt. למדנו כמה וכמה שפות, לרבות לטינית ויוונית. את ידיעותי ביוונית שכחתי; ללטינית אני נזקקת לצורך עבודתי המדעית. הן בבית-הספר והן בבית נחשפתי לספרות המופת העולמית, בעיקר בבית בתרגום להונגרית.

מירי אליאב-פלדון (להלן מא"פ): יש כאן תופעה מעניינת – רוב ההיסטוריונים הישראלים שרואיינו למדור זה בזמנים, אלה שהם בני דורך, נולדו וגדלו בילדותם כמוך, באזורים הרב-תרבותיים והרב-לשוניים באירופה, בפריפריה של התרבויות הגרמנית והצרפתית – בצ'כיה, ברומניה, בבולגריה, בבלגיה. וכיוון שבאתם ממשפחות יהודיות משכילות ואמידות,

חינוך אירופי ושנות מלחמה

נדין קופרטי-צור (להלן נק"צ): נתחיל מההתחלה. ספרי לנו בבקשה מעט על משפחתך וילדותך.

מרים ירדני (להלן מ"י): טוב, אם כך אתחיל בילדות. נולדתי בשנת 1932 בטימישוארה (Timișoara), באזור בנט (Banat) במערב רומניה. זהו אזור רב-לאומי ורב-לשוני, שדיברו בו רומנית, הונגרית וגרמנית. גדלתי בבית יהודי-בורגני חילוני למדי. אבי-סבי מצד אמי נמנה עם ראשוני הרבנים

פרופסור (אמריטה) מירי אליאב-פלדון, עורכת **זמנים**, לימדה היסטוריה של העת החדשה המוקדמת בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב.

זוא"ל: meliav@post.tau.ac.il

פרופסור נדין קופרטי-צור מלמדת ספרות ותרבות של צרפת הטרומ-מודרנית בחוג ללימודי צרפת באוניברסיטת תל-אביב.

זוא"ל: kuperty@post.tau.ac.il

זכותם ללמוד בגימנסיות טובות, וכתוצאה מכך – בידיעת שפות רבות ובמטען תרבותי-הומניסטי עשיר. עניין ראוי למחקר פרוסופוגרפי...

מ"י: כן, אבל, למען האמת, אינני יודעת שום שפה ממש על בוריה. בכל זאת באוניברסיטה העברית פטרו אותי אחר-כך מכל הדרישות ללימודי שפות זרות. בימים ההם עוד דרשו בחוגים להיסטוריה ללמוד לטינית ושפות מודרניות, דרישות שהלכו ופחתו עם הזמן. רק אנגלית לא ידעתי כהלכה (בעצם עד היום אני מתרגשת כאשר עלי להרצות באנגלית). הצלחתי לעבור את הבחינה באנגלית באוניברסיטה, כי היא הייתה מבוססת על תרגום, ובזאת נעזרתי בידיעותי בשפות אחרות.

נק"צ: אבל שפת התרבות העיקרית שלך היא צרפתית. מתי ואיך למדת אותה?

מ"י: בעיקר בבית-הספר Liceul Israelit de fete, בשיעורים פרטיים ובחוגים פרטיים. לא רק את השפה, אלא גם את התרבות הצרפתית. לספרות הצרפתית נחשפתי בעיקר הודות לאינטלקטואל מבריק בן עירי, רוברט קליין (Klein), לימים היסטוריון ידוע של אמנות הרנסנס בפריס וכן טיפוחיו של ההיסטוריון הנודע אנדרה שאסטל (Chastel), שפתח בפני אופקים חדשים בספרות ובאמנות, משום שכמו כל ילד יהודי טוב, כתבתי גם שירים והוא העריך אותם. הוא שגילה לי למשל את שירתו של ארתור רמבו (Rimbaud).

נק"צ: וכל זה בשנות המלחמה? איך שרדתם את מלחמת העולם השנייה?

מ"י: מטימישווארה לא נלקחו היהודים בידי הנאצים למחנות ההשמדה, ולכן נשארנו בחיים. משפחתו של אבא בהונגריה, לעומת זאת, נספתה כולה באשוויץ. חשנו אמנם היטב את אימת המלחמה: פחד, מחסור, צפיפות בדירה כיוון שנכנסו לגור איתנו קרובי משפחה, כילדה חולה לא יכולתי לקבל טיפול רפואי, ובשנת 1944 היו הפצצות על העיר, הן של בעלות הברית והן של מדינות הציר. בדיעבד אכן הכירו בי כניצולת שואה. אבל שרדנו. אבא היה במחנה עבודה, אך השוחד לרומנים – כמו בעניינים אחרים – סייע לו להשתחרר. אבא היה תמיד ציוני, אבל אמא לא רצתה לעלות לפלשתינה. אחרי המלחמה היה ברור גם לה שצריך לעזוב והיא הפכה לציונית.

עלייה ושנים ראשונות בארץ

עלינו ארצה בשנת 1950 באונייה מקונסטנצה ל"שער עלייה" בחיפה והושיבו אותנו בפרדס חנה. אחר-כך, בפרוטקציה (מצרך חיוני גם באותם הימים), קיבלנו אוהל בפרדס כ"ץ ולבסוף דירת שיכון בבני-ברק בשכונה דתית. אימא, שלא

היה לה מושג בענייני כשרות, עשתה שם לא מעט "פשלות". אני התקבלתי כאינטלקטואלית צעירה לאולפן עציון בירושלים, שנחשב אז לטוב ביותר; אם זיכרוני אינו מטעה אותי, במחזור שלפני למד בו גם אפרים קישון.

זמן קצר לאחר מכן המשכתי ללימודים ב"בית המדרש למורי עם" בירושלים, מיסודו של מרטין בובר. בובר עצמו ראיין את המועמדים וכוונתו הייתה להכשיר מורים לעברית מקרב העולים כדי שילמדו במעברות. היינו קבוצה מצוינת של תלמידים ולימדו אותנו אנשי רוח כגון גרשם שלום, ישעיהו ליבוביץ, שמואל הוגו ברגמן, חיים הלל בן-ששון ואחרים. יצאתי משם כמורה מוסמכת להוראת השפה העברית ולתולדות עם ישראל למבוגרים, והייתי אמורה לצאת ללמד עולים חדשים, אך כמו חברי ללימודים בבית-המדרש, פניתי ללימודים באוניברסיטה העברית.

נק"צ: ממה התפרנסת כנערה צעירה לבד בירושלים?

מ"י: לימדתי באולפניות ובתיכון ערב, עבדתי כפקידה ב"יד ושם", ובהמשך הזמן ב"חברה ההיסטורית הישראלית" בקטלוג ספרים. ידיעת השפות עזרה לי כמובן, אבל חשבתי שאני יכולה גם לפענח הולנדית בזכות הגרמנית – רק כעבור כמה שנים, בשבתון בהולנד, תפשתי שלא בדיוק הבנתי את כל כותרות הספרים בהולנדית...

בין ידידי הטובים בירושלים היו דוד אשרי, יוסף אבן ואוטו דב קולקה. קולקה, שפרסם באחרונה ספר ובו זיכרונות מימי השואה – **נופים ממטרופולין המוות** – שזכה להצלחה עולמית ותורגם כבר לשפות רבות, הוא שגילה לי את קפקא וציירים כיהודה בקון. אני גדלתי על "תפריט" שנחשב אז למיושן – יעקב וסרמן, ארתור שניצלר, סטפן צווייג – ועתה התגלה לי עולם חדש של יוצרים יהודים נוספים.

כהמשך לעבודתי ב"יד ושם", בימים שהייתי מרצה צעירה, כתבתי את הערכים על דרום טרנסילבניה **לפנקס הקהילות** של "יד ושם". לכן אני אומרת (בצחוק כמובן), שקיבלתי את פרס ישראל פעמיים, כי **פנקס הקהילות** היה מפעל של "יד ושם" שזכה בפרס ישראל.

באוניברסיטה העברית

נק"צ: מתי התחלת ללמוד באוניברסיטה ומדוע בחרת דווקא בהיסטוריה "כללית"?

מ"י: התחלתי בשנת 1952. בעצם רציתי ללמוד גם היסטוריה של עם ישראל, אבל לא היו לי הכלים הדרושים לכך – לא ידעתי תלמוד, לא יכולתי לקרוא כתב רש"י... לא הייתי מסוגלת להתחרות בתלמידים הישראלים או הדתיים שהתחנכו על המקורות האלה. בשנה הראשונה, במסגרת חד-חוגית, הספקתי ללמוד אצל ריכרד קבנר ואצל אביגדור צ'ריקובר, שהיו ממייסדי החוג.

מא"פ: ספרי קצת על החוג באותם הימים. מי היו ה"כוכבים"? אצל מי היה מעניין ללמוד?

מ"י: ה"סופרסטאר" כבר אז היה יעקב טלמון. השיעור הגדול שלו לתלמידי שנה א משך המונים. היינו צריכים לבוא לאולם שעות מראש כדי לתפוס מקום. הוא היה מרתק, רטוריקן מצוין, הכניס חיים לתיאורים ההיסטוריים – ממש ראינו מול עינינו את מארי אנטואנט במיטב מחלצותיה מתהלכת בארמון ורסאי. בשנה השנייה ההתלהבות שלנו ממנו כבר פגה קצת...

מא"פ: כך קרה גם בדור שלי באותו חוג, כעבור 15 שנה – התלהבות אדירה בשנה הראשונה משיעוריו של יעקב טלמון, ואחר כך אכזבה מסוימת.

מ"י: כן, ומהר מאוד גם נמאסה עלי נורא המאה התשע-עשרה. זו הייתה התקופה שבה עסקו רוב מורי החוג. אמנם למדתי קצת גם אצל חיים וירשובסקי, מלומד דגול, אבל הוא לימד בחוג ללימודים קלסיים. למזלי, בסוף תקופת לימודי בחוג הגיע יהושע אריאלי – למדתי אצלו קורס אחד למ"א, והוא עזר לי מאוד. את העת החדשה המוקדמת, כלומר התקופה שבין המאה החמש-עשרה למאה השמונה-עשרה, לא לימד אף אחד – ואני דווקא רציתי ללמוד על המאה השש-עשרה (אריאלי נאלץ בסופו של דבר ללמד תקופה זו, אף שהמומחיות שלו הייתה בהיסטוריה אמריקנית). למעשה, כשחזרתי מלימודי בצרפת, הייתי הראשונה שלימדה באוניברסיטה ישראלית את העת החדשה המוקדמת. אחר כך, בהדרגה, קם דור פנטסטי של חוקרי התקופה.

נק"צ: ובחוג לצרפתית?

מ"י: בשנה השנייה ללימודים הוספתי את החוג לצרפתית כחוג שני. עוד יותר מאשר בחוג להיסטוריה הייתה בו אווירה הייררכית – הייררכיה של פרוטקציות, אפשר לומר "שלטון מנדיינים". אני לא הייתי תלמידה מצטיינת ולא הייתי חביבה על פרופסור אברהם דף (Duff), שהיה המופקד על הקתדרה לתרבות צרפת). כנושא לבחינת הגמר כל תלמידיו בחרו במאה השבע-עשרה ואילו אני במאה השמונה-עשרה... אז קיבלתי רק "כמעט טוב". הציונים הגבוהים ביותר שלי היו דווקא בלימודי היסוד (קורסי העשרה, שצריך היה לקחת בחוגים אחרים), כמו בשיעור של חיים הלל בן-ששון בהיסטוריה יהודית.

עבודת מ"א כתבתי אצל יעקב טלמון, על ברנאר לזר (Lazare) – הוגה הדעות היהודי-הצרפתי, אנרכיסט, מהראשונים שיצאו להגנתו של אלפרד דרייפוס.

מא"פ: לפני שנמשיך הלאה במסלול לימודיך, איך הרגשת כעולה חדשה באוניברסיטה העברית בירושלים? איך השתלבת מבחינה חברתית?

מ"י: לא היה קל. בהתחלה הייתה הפרדה כמעט מוחלטת בין "העולים החדשים" – כלומר, מי שהגיעו לארץ אחרי קום המדינה – לבין הוותיקים. לאליטה בקרב הסטודנטים נחשבו בני הקיבוצים. בשנה הראשונה לא החלפתי מילה עם אף "צבר". אבל בהדרגה רכשתי חברים גם מקרב הוותיקים.

נק"צ: וכשהחלטת להמשיך ללימודי דוקטורט בצרפת, איך הרגשת בנוגע לשיבה לאירופה? זה לא היה צעד קשה מבחינתך?

מ"י: לא, כי היה לי ברור, שאני נוסעת רק לצורך לימודים, לתקופה מוגבלת, ואחר כך אחזור לארץ. גם לא הייתה בך: בארץ, כאמור, אי-אפשר היה לעשות עבודת מחקר על היסטוריה אירופית של המאה השש-עשרה – לא היו לכך מומחים בין המרצים באוניברסיטה וכמובן שלא הייתה גישה למקורות ולספרות המחקר (שהרי מדובר בעידן הקודם למחשב ולאינטרנט, וגישה לספרייה עשירה ולארכיונים הייתה תנאי הכרחי). כשעמדתי על כך, שאני רוצה להתמחות במאה השש-עשרה, טלמון הפנה אותי אל ספרו של פרנן ברודל (Braudel) על הים התיכון, שהיה אז בגדר חידוש היסטוריוגרפי מרתק.

החוג הגיש אותי כמועמדת למלגת לימודים מטעם ממשלת צרפת, אך לא קיבלתי אותה בשנה היא, בעיקר בגלל היריבות בין יהושע פראוור ליעקב טלמון. אבל בשנה לאחר מכן הגשתי בעצמי מועמדות למלגה וזכיתי בה, כנראה הודות להמלצות חמות שקיבלתי דווקא ממוכי להיסטוריה של עם ישראל.

פריס

כשהגעתי לפריס בשנת 1961, ללימודים בסורבון (Sorbonne), ידעתי מעט מאוד על המאה השש-עשרה, לא היכרתי את העיר ולא ידעתי איך להתמצא בספריות ובמערכת האקדמית. עזרו לי שם מאוד שלמה אבינרי ומישל קונפינו. קונפינו הדריך אותי בספרייה הלאומית (Bibliothèque Nationale), ששכנה אז עדיין ברחוב רישלייה (Rue de Richelieu). עבדתי קשה מאוד, לילות כימים, להשלים את כל מה שהיה חסר לי בהשכלתי ובהכשרתי. קונפינו הוא שעשה לי הכרה עם רובר מנדרו (Mandrou).

נק"צ: איך בחרת לך מדריך?

מ"י: היו אז רק שלושה פרופסורים בסורבון שהיו רשאים להדריך עבודות דוקטור בהיסטוריה של העת החדשה המוקדמת: רולן מונייה (Mousnier), ויקטור-לוסיין טאפייה (Tapié) ואלפונס דופרון (Dupront). משום שהייתה לי נטייה להיסטוריה חברתית, בחרתי במונייה. הוא קיבל אותי יפה

מאוד, אבל הוא הטיל עלינו טרור של ממש, אף כי רוב תלמידינו כבר היו היסטוריונים בעלי שם שהכינו בהנחייתו עבודות דוקטור מתקדמות (thèse d'état), תזה מורחבת המקנה מעמד בכיר). עם תלמידינו אז נמנו אנדרה קורוויזייה (Corvisier), אנרי-ז'אן מרטן (Martin), ז'אן-פייר לבטו (Labatut), איב דורן (Durand), קנה פילורז'ה (Pillorget), וכמובן ז'ני רישה (Richet) וארלט ז'ואנה (Jouana).

נק"צ: שלטון הטרור באוניברסיטאות, של "מנדרינים" מסוגו של מונייה, הוא שהוביל למהפכת '68...

מ"י: כן, הם הטילו אימה על תלמידיהם ועל עמיתיהם הצעירים. היה להם הכוח לטפח מועמד ולבנות לו קריירה או להרוס אותה במחי יד. עם זאת – מונייה הוא זה שעשה אותי להיסטוריונית: הוא שלח אותנו לארכיונים, לימד אותנו לנתח תעודות בדייקנות רבה (פלאוגרפיה היה עלינו ללמוד בכוחות עצמנו).

נוסף על הפחד מפניו של מונייה, בשנה הראשונה בסמינר שלו איש מהתלמידים לא דיבר איתנו הזרים (מלבדי ישבו בו גם יפני וגרמני). רק אחרי זמן רב הצלחתי להתיידד עם אחדים מהצרפתים; הראשון שבהם היה דני רישה, מהמבריקים והמקוריים שבין בני דורו. רישה, יחד עם פרנסואה פורה (Furet), העניקו פרשנות חדשה למהפכה הצרפתית.

נק"צ: בשנות ה-60 הראשונות כבר הייתה אסכולת האנאל (Annales) [נקראה כך על-שם כתב העת *Annales d'histoire économique et sociale*, והדגישה את התהליכים ארוכי-הטווח בהיסטוריה] בשיא פריחתה. האם נחשפת אליה?

מ"י: כן, גיליתי אותה בזכות רובר מנדרו, שנחשב ליורש של לוסין פבר (Febvre), אבל ברודל דחק את רגליו. הלכתי לסמינר שלו. הוא לא היה שיטתי כמו מונייה; בעיקר סיפר לנו על ספרים מעניינים ולא ממש הכשיר אותנו למקצוע. אבל הוא היה מרתק, בין הראשונים שדנו בהיסטוריה של המנטליות (*mentalités*). כשהיה מזכיר מערכת ה-*Annales*, הוא נתן לי במתנה ספרים חשובים רבים, של לוסין פבר, שלו עצמו ושל אחרים. הודות לו גיליתי את האסכולה, לרבות את התפישה של "היסטוריה טוטלית" (*histoire totale*) של בני הדור הבא כז'ק לגוף (Le Goff) ועמנואל לה רואה לדורי (Le Roy Ladurie).

נק"צ: אבל אלו היו אסכולות עוינות – זו של מונייה בסורבון וזו של מנדרו ב"אקול" (*École des hautes études en sciences sociales*) – נכון? איך הצלחת לגשר ביניהן?

מ"י: נהייתי משני העולמות. אל הסמינרים של מנדרו הלכתי בסתר. ובסופו של דבר הם היו יותר שונים זה מזה בהשקפות הפוליטיות שלהם מאשר בתפישת ההיסטוריה.

דוגמא טובה לכך הוא איב מארי ברסה (Bercé), מתלמידי המובהקים והמבריקים של מונייה בסורבון, שמקורב גם אל אנשי אסכולת האנאל.

נק"צ: האם בסופו של דבר נוצר יחס אישי בינך לבין מונייה? הוא הרי היה שמרן קיצוני.

מ"י: כן, הוא היה שמרני מאוד. היה לו אמנם פרק קומוניסטי קצר בנעוריו, אבל הוא "חזר בתשובה" והיה ימני ביותר – כפי שהולם בוגר האקדמיה הצבאית היוקרתית סן-סיר (Saint-Cyr) וקתולי אדוק. אך בכל זאת הוא גילה סובלנות ופתיחות בבחירת הנושאים לדוקטורט. גם מישל הרסגור ואלי ברנביא כתבו אחר-כך בהדרכתו עבודות דוקטור מצוינות.

נק"צ: שנות ה-60 הראשונות היו שנים אינטנסיביות ופורמטיביות בתרבות הצרפתית, בקולנוע, בספרות – הרגשת בתסיסה הזו?

מ"י: אולי לא מספיק. כמובן הלכתי לקולנוע, אבל זה היה יקר מדי, וגם הייתי עסוקה מדי בלימודים. גמרתי דוקטורט בשנתיים (1961-1963). תוך כדי איסוף החומר למחקר נשלחתי לאנז'ה (Angers) לעבוד שם בארכיון על מסמכים מתקופת הפרונד (Fronde) [סדרה של התקוממויות בצרפת באמצע המאה השבע-עשרה]. הייתי שקועה כולי במאות השש-עשרה והשבע-עשרה – תור הזהב של צרפת.

השנתיים של המלגה הספיקו לי רק לכתיבת עבודת דוקטור רגילה (Doctorat d'Université), אף כי רציתי לכתוב עבודת מחקר בהיקף רחב יותר ל-*Doctorat d'État*, כפי שעשה מאוחר יותר מישל הרסגור. כנושאים בחרתי בתודעה הלאומית של הפרוטסטנטים בצרפת במאה השש-עשרה, בהנחייתו של מונייה, וביהודים בצרפת, בהנחייתו של טפיה.

נק"צ: באותן שנים, זמן לא רב אחרי מלחמת העולם השנייה, האליטה האינטלקטואלית בצרפת טיפחה רוח קוסמופוליטית, והעדיפה להתעלם מנושאים כמו "לאומיות". איך התקבלו הנושאים שאת ביקשת לעסוק בהם – לאומיות צרפתית, היחס אל היהודים?

מ"י: לימין האינטלקטואלי בצרפת היו עמדות אחרות; למונייה, הימני בהשקפותיו, לא הייתה שום בעיה עם הנושאים הללו. ואני ניגשתי לנושא מתוך גישה אחרת מזו המקובלת – רציתי לבדוק את דרכי התעמולה והקומוניקציה ואת האידאולוגיות שהנחו אותן.

נק"צ: את הכרת את הסורבון לפני מרד הסטודנטים בשנת 1968 ואחריו, כאשר שהית שם בשבתונים ולתקופות מחקר. מה השתנה?

מ"י: אחרי שנת 1968 הייתה פתיחות רבה יותר. מונייה בסמינר שלו נעשה סובלני יותר; העמדות של ההיסטוריונים נעשו נוקשות פחות; אצל אחדים הורגשה יותר השפעה מרקסיסטית. אבל היו גם מי שעברו מן השמאל לימין, כמו ההיסטוריונית אני קריז'ל (Kriegel), למשל, שנתנה סדרת הרצאות בסמינר של מונייה – היא הפכה מקומוניסטית מיליטנטית לתומכת בימין (אגב, היא אספה תחת כנפיה את כל הישראלים שלמדו אז בפריס).

חיפה

בשנת 1963 הוקם "המכון האוניברסיטאי של חיפה" בחסותה האקדמית של האוניברסיטה העברית בירושלים, וקראו לי ולאריה גראבוויס (שסיים אז אף הוא את לימודיו בצרפת) לחזור ארצה ולסייע להקים חוג להיסטוריה כללית. הפיתוי היה דירה חניס (ליתר דיוק, דמי השכירות ששילמנו היו אמורים לרדת מן המחיר שנשלם עבור הדירה כשנוכל לרכוש אותה). ראש העיר, אבא חושי, הוא שהציע סידור זה למרצים במוסד האקדמי החדש – כפי שהציע גם דירות "חינים" בחיפה לסופרים ולמשוררים. היינו תחילה "אסיסטנטים מן המניין", ולא מיהרו לקדם אותנו. בשנת 1968 יצאתי לשבתון בצרפת – מונייה היה מוכן להציע לי משרה בסורבון, בפריס 4. (Université de Paris IV-Sorbonne) – ואימתי שלא אחזור. בנימין אקצין, שהיה אז נשיא ורקטור של אוניברסיטת חיפה, פתח בהליכים לקידומי לדרגת מרצה בכיר וביקש שאחזור, והסכמתי – בעיקר מטעמים ציוניים. לא הרגשתי נוח בפריס, בין היתר גם בגלל גילויי אנטישמיות. בסופו של דבר, אני לא יכולה להתלונן על הקידום שלי באוניברסיטה: בשנת 1974 כבר הייתי פרופסור מן המניין.

נק"צ: האם הרגשת במשך כל המסלול האקדמי שלך באפליה על רקע מגדרי? באוניברסיטה העברית כל הפרופסורים היו גברים; לסורבון היה צביון גברי-ימני מובהק; גם באוניברסיטה החדשה בחיפה היה רוב מובהק לגברים בין מייסדיה ומנהיגיה.

מ"י: אני מוכרחה לומר, שלא הרגשתי כך ולא הקדשתי מחשבה רבה לשאלה של אפליה מגדרית. אבל בדיעבד אני כן יכולה להצביע על מצבים ומקרים שבהם קידמו גברים לפני. למשל, מסרתי לרולן מונייה את כתב-היד של עבודת הדוקטור שלי בשנת 1964, אבל נאלצתי לחכות שבע שנים עד שפורסם, בעוד שספריהם של תלמידי-מקורביו הגברים פורסמו מהר הרבה יותר; בחיפה קידמו בקצב מהיר יותר חוקרים שפרסמו פחות ממני וכדומה. וכמובן, שהסטטיסטיקות מעידות עד כמה לנשים קשה יותר להגיע לצמרת האקדמית.

אבל היו סוגים נוספים של אפליה. בני-אדם תמיד נוטים לקדם ולטפח את מי שמשתייך לקבוצתם ומקורב להם. מצפים ממך שתתמוך במועמדות – למלגה, למשרה,

לפרס – של מי שבא מהחוג שלך, מהאוניברסיטה שלך, מהמעמד שלך. נטייה כזו מסבירה לא רק את ההגמוניה הגברית, אלא גם ייצוג יתר לקבוצות מסוימות במוסדות אקדמיים ואחרים. אני השתדלתי תמיד לטפח את מי שראוי לכך בזכות כישוריו, בלי קשר למוצא, מגדר או השתייכות מוסדית – ולא פעם הכעסתי בשל כך את עמיתי. השאלה היא את מי כדאי להכעיס...

מחקרים ותפישות היסטוריוגרפיות

מא"פ: בואי נעבור עכשיו מהמסלול הביוגרפי אל עבודתך האקדמית, הנושאים העיקריים שכתבת עליהם, האסכולות שהשפיעו עלייך, התפישות שהנחו את מחקריו. הזכרת קודם את נטייתך להיסטוריה חברתית – האם אימצת את התפישה המרקסיסטית?

מ"י: התרומה הגדולה של מרקס לדיסציפלינה שלנו היא בכך, שהוא איתר גורם אחד במערכת הגורמים המניע, לטענתו, את כל יתר התהליכים והגורמים בתולדות האנושות – הפעילות הכלכלית. בתפישות של ימינו הגורם הכלכלי כבר אינו תופס אמנם אותו מקום מרכזי כמו בתורתו של מרקס, אך תפישתו עזרה לגבש גישה אינטגרטיבית, שמשלבת בכל פעם את מה שמוצא ככוח המניע: הגורם הדמוגרפי, אקלים, מגפות, פחד מפני מוות וכן הלאה. היסטוריון טוב מוצא מחדש בכל פעם את האיזון בין הגורמים ובוחר את המניעים העיקריים ההולמים את נושא מחקריו; עבודה דומה אולי לזו של בעל מלאכה, אך כזו המחייבת דמיון והשראה.

השפעה רבה יותר השפיע עלי בהקשר זה מונטסקייה (Montesquieu) בספרו **רוח החוקים** (*De l'esprit des lois*). הוא ניתח את יחס הגומלין בין שורה של רכיבים: מבנה גאוגרפי, גודל המדינה, חוקה, משטר, דת וכן הלאה. המצב האידאלי בעיני מונטסקייה הוא הרמוניה מוחלטת ואיזון מושלם בין כל הגורמים הללו. הקלקול מתחיל עם הפרת האיזון והתחזקות אחד הגורמים במערכת, הגורר אחריו ניוון וירידה בכול. בניגוד למרקס, אצל מונטסקייה לא קיים רעיון הקדמה; האיזון המושלם הושג בעבר, ביוון העתיקה. שני הוגי דעות אלה השפיעו עלי יותר מכל היסטוריון או תאורטיקן אחר של ההיסטוריה, משום שהם אפשרו להרחיב את גבולות ההיסטוריה בלי לאבד את הדרך, ללמוד להפריד בין עיקר לטפל ולא להיסחף אחרי אופנות, אלא רק ללמוד מהן ולהפיק מהן תועלת להעשרת הדיסציפלינה שלנו.

נק"צ: בתאוריה ההיסטורית של מרקס אין מקום רב לרגש הדתי, אבל את פנית דווקא אל התחום הזה, אל מלחמות הדת, אל ההוגנוטים. כעשר שנים מאוחר יותר כתב גם אלי בר-נביא בהדרכתו של מונייה תזה מרשימה על "מפלגת האל" – האגף הקיצוני של המחנה הקתולי במלחמות הדת – שבה הוא ערך ניתוח סוציולוגי-פרוסופוגרפי של מה שהוא הגדיר

כמפלגה הפוליטית המודרנית הראשונה. דְּנִי קרוזה (Crouzet), לעומת זאת, בספרו **לוחמי האל** (*Les Guerriers de Dieu*), פתח את עֵינָי לחרדה העמוקה שמניעה את הנוצרי הדתי.

מ"י: על הרפורמציה בצרפת השפיעו גורמים רבים ועיצבו אותה נסיבות ותנאים מיוחדים. בהשפעת ההיסטוריה הטוטלית של אסכולת האנאל דאז ניסיתי להרחיב את היריעה, תוך התרכזות במה שסברתי שהוא רלוונטי לנושא.

מא"פ: כיהודייה (לא קתולית ולא פרוטסטנטית) וכאישה חילונית, באמת אינך חשה מחסום כלשהו בניסיון להבין, למשל, את ההוגנוטים ומניעיהם?

מ"י: היסטוריון לא אמור להיות מעורב באופן רגשי בנושאי מחקריו. אני מקווה שאני יכולה להבין את החוויה הדתית מבחוץ, בלי לקחת בה חלק, ולראות את עוצמתה. תמיד הייתי מסוגלת להבין את הטירוף הדתי. אני סבורה שהחרדה והפחד היו חזקים יותר בצד הקלוויניסטי-הפרוטסטנטי מאשר בצד הקתולי בתקופת מלחמות הדת, ומכאן אף הלהט והגבורה שלהם. הרי הקלוויניסט עומד לבדו מול אלוהיו בלי מתווכים ואינו יודע אם הוא בין הנבחרים. עם זאת, החרדה הדתית לא הייתה בשום פנים המניע היחיד. לכל אדם יש פנים רבות, הוא משתייך למסגרות שונות וקובע לעצמו הייררכיה של מניעים – מהם הדברים החשובים לו ביותר באותן הנסיבות. ההשפעות הן רבות: משפחה, מחלות, מצב סוציאלי... המשתנים רבים מדי ואסור לבחור גורם אחד, אסור לתת הסבר חד-סיבתי.

מא"פ: בכל זאת ודאי תסכימי, שהמניעים הדתיים במאות השש-עשרה והשבע-עשרה היו חזקים יותר, לא רק מאשר בתקופה המודרנית, אלא גם – בעקבות הרפורמציה – מאשר בימי הביניים?

מ"י: בלי ספק, אבל בכל תקופה, גם בעידן של מלחמות דת, יש להתנהגות האנושית גורמים ומניעים מסוגים שונים ומשונים. כפי שמונטסקייה הדגיש, אם משתנה אחד הגורמים, הוא גורר אחריו את כל היתר ויוצר הרמוניה חדשה במערכת. על ההיסטוריון לברר מהו הגורם הדומיננטי, מהו הקטליזטור, המניע אנשים וקבוצות בפרק זמן מסוים. שכן עם הזמן המנטליות משתנה, אלפי גורמים ורכיבים משתנים. אסכולת האנאל אמנם השפיעה עלי, אבל כיום אני חושבת שיש אמת מה בדבריו של יהושע אריאלי, שאמר לי באחת משיחותינו, כי המחקר של הטווח הארוך (*la longue durée*) הוא בגדר סוציולוגיה ולא היסטוריה. ההיסטוריון בודק את התמורות, את השינויים. אפילו עמנואל לה רואה לדורי, מעמודי התווך של אסכולת האנאל, שטען תחילה כי דבר לא השתנה בין המאה השלוש-עשרה למאה השמונה-עשרה, חזר בו והחל כותב על אפיזודות קצרות המשקפות את השינויים הדרמטיים שהתחוללו באותה עת.

נק"צ: בכתביך את לא נכנעת לאופנות היסטוריות ולא מאמצת עמדה תאורטית קיצונית כלשהי, אלא בונה לך "ארגז כלים" משלך.

מ"י: נכון. אני חושבת שכמה מן האופנות העכשוויות הן בגדר אסון. הפוסט-מודרניזם ומישל פוקו (Foucault) הרסו לדעתי את ההיסטוריה. אין פרשנות נכונה! כל אינטרפרטציה לגיטימית באותה מידה! כמוכן שאנחנו מפרשים את העבר מפרספקטיבה של ההווה ומשתמשים לא אחת באנאכרוניזם – והדבר לחלוטין לגיטימי בעיני – אבל אין פירוש הדבר, שמותר להתעלם מהידע האמפירי ולהגן על כל נרטיב ונרטיב כבעל ערך באותה מידה.

מא"פ: ואם כבר מדברים על מידה של סובייקטיביות במחקר, האם פיתחת איזו חיבה מיוחדת למישהו ממושאי מחקרייך?

מ"י: במחקר על מלחמות הדת הייתה לי העדפה לפרוטסטנטים. הם היו יותר מקוריים, יותר מעניינים. אבל הסימפטיה האישית שלי הייתה בעיקר אל מחנה ה"פוליטיק" (*politiques*) – אלה שביקשו למצוא פשרות, להפסיק את מרחץ הדמים, להעניק למיעוט הדתי חירויות כדי להציל את צרפת מהרס.

מא"פ: ולא התאכזבת כאשר גילית, שאחד מן הבולטים במחנה השפוי הזה, ז'אן בודן (Bodin), כתב ספר דמונולוגי נורא, שבו קרא להשמיד את המכשפות?

מ"י: זו הרי האמונה הדתית! הוא האמין באמונה שלמה שמכשפות, משרתות השטן, מאיימות על העולם הנוצרי. ראי על כך, למשל, את ספרו של פול רוז (*Paul Rose, Bodin and the Great God of Nature*), ובו הוא מסביר שבודן ראה את עצמו כהתגלמות (רה-אינקרנציה) של אחד מנביאי ישראל שבתנ"ך.

נק"צ: את כיום המומחית בה"א הידועה לפזורה ההוגנוטית. האם ההתעניינות שלך בהוגנוטים, הקלוויניסטים שברחו מצרפת וביקשו מקלט בארצות אחרות, נבעה מחוויות הרדיפה שאת התנסית בהן בימי המלחמה, מאמפתיה כלפי מיעוט נרדף?

מ"י: למען האמת, לא שאלתי את עצמי את השאלה הזאת. חוויתי אנטישמיות ברומניה בימי המלחמה; הייתי קומוניסטית בנעורי; אבל כבר בשנת 1947 הייתי לציונית מן הזרם המתון (בתנועת הנוער גורדוניה). אני בספק אם הרקע הזה השפיע על בחירתי בהוגנוטים כנושא מחקר.

נק"צ: לפזורה או למקלט ההוגנוטי (*le refuge huguenot*) היו למעשה שני שלבים: ההגירה הראשונה מצרפת בזמן מלחמות הדת במאה השש-עשרה, וההגירה השנייה אחרי

ביטול האדיקט מנאנט (La révocation de l'édit de Nantes) בשנת 1685) ובמרוצת המאה השמונה-עשרה.

מ"י: אני עוסקת בעיקר בפזורה השנייה. בימים אלה אני כותבת עליה גם מסה לקובץ מחקרים שיפורסם בהוצאת בריל (Raymond A. Mentzer and Bertrand Van Ruymbeke [eds.], *A Companion to the Huguenots*), ובה אני מנסה ליישם תאוריות לגבי תהליכים שעוברות קהילות של פליטים. ההבדל בין שתי ההגירות היה בראש ובראשונה בהיקף. ההגירה במאה השש-עשרה לא הייתה המונית – עזבו את צרפת בעיקר האינטלקטואלים וכוהני הדת הקלוויניסטים. ההגירה השנייה הייתה המונית – בריחה ספונטנית על מנת למצוא מקלט מרדיפות. מקצתם הגיעו למקומות מרוחקים באמריקה ובדרום אפריקה. יש ויכוח בין ההיסטוריונים בנוגע למספרים: היסטוריונים הוגוטים טוענים שהיו כמיליון פליטים; ההיסטוריון האנגלי מרק גרינגראס (Greengrass) גורס, שמדובר רק ב־150 אלף; אני בדעה שעזבו אז את צרפת כ־250 אלף בני־אדם – אולי ההגירה הגדולה ביותר עד אז.

מא"פ: אני לא בטוחה שזו הייתה ההגירה הגדולה ביותר. גם בנוגע לגירוש היהודים מספרד יש ויכוח על המספרים, אבל קרוב לוודאי שמספרם היה נמוך מ־250 אלף; לעומת זאת מספרם של המוריסקוס (Moriscos) [נוצרים ממוצא מוסלמי], שגורשו מספרד בראשית המאה השבע-עשרה, היה לכל הדעות גדול בהרבה מרבע מיליון – אך הם היגרו לצפון אפריקה בעיקר, ולא הקימו קהילות מהגרים בתוך אירופה.

מ"י: מעניין. לא ידעתי זאת. אני אכן חוקרת את הקהילות של המהגרים ההוגוטים בעיקר בתוך אירופה ומבחינה בין שני תהליכים: האחד, התבוללות (אסימילציה), שהוא תהליך תרבותי הכרחי – לימוד השפה המקומית, היכרות עם התרבות של החברה הקולטת, שינויים בלבוש ובמוון; האחר הוא תהליך האינטגרציה, שהוא תהליך חברתי ובעיקר כלכלי: נישואים מחוץ לקהילה, התערות בחברה הקולטת ובמוסדותיה.

למעט הקהילה בברנדנבורג-פרוסיה (Brandenburg-Prussia), שהתקיימה זמן ממושך יותר הודות לפריבילגיות שקיבלה מהשלטון, רוב הקהילות ההוגוטיות באירופה נטמעו ונעלמו כליל. יש עדויות כמותיות לתהליך הטמיעה – למשל, מספר הלידות הלא-חוקיות, שמעיד על קשרים עם אנשים מחוץ לקהילה: ב־40 השנים הראשונות אין לידות כאלה בברלין, ואחר-כך הרישומים מעידים על עלייה מתמדת של לידות בלתי-חוקיות.

תהליך הטמיעה מתחיל דווקא בהתרחבות של התודעה הצרפתית. בהתחלה יוצאי לנגדוק (Languedoc) מתחתנים אך ורק עם יוצאי אותה פרובינציה; בהדרגה הם מתחילים לראות עצמם "צרפתים" ומתחתנים גם עם יוצאי אזורים אחרים – וזאת בזמן שבצרפת עצמה התודעה הרגיונלית

עדיין חזקה מאוד. מצאתי שגם במקומות אחרים קודמת לתהליך הטמיעה הפיכתם של יוצאי הפרובינציות השונות לצרפתים. בלונדון, למשל, קמות עמותות בראשית ההגירה הגדולה שעוזרות אך ורק ליוצאי הפרובינציה המקורית שלהם בצרפת, ורק אחר-כך הן מתחילות לתמוך בכל הפליטים ההוגוטים בלי הבדלי פרובינציה.

נק"צ: מנין באו רוב המהגרים?

מ"י: למעט נורמנדי, המהגרים ההוגוטים באו ברובם מדרום צרפת. הקו המחלק את צרפת בין צפון לדרום היה משמעותי ביותר מבחינת הפרוטסטנטיות. היו כמובן גם הוגוטים בצפון, אבל פחות. מלבד זאת, בצפון הפרוטסטנטים היו אמידים יותר והיו להם אמצעים להגן על עצמם. אלה שבדרום נאלצו לברוח אם הם לא היו מוכנים להמיר את דתם. עם זאת יש היסטוריונים הסבורים, כי באופן יחסי פחות הוגוטים היגרו מהדרום דווקא בגלל כוחם הדמוגרפי. קיבלתי מענק מטעם (The German-Israeli) GIF (Foundation for Scientific Research and Development) למחקר על הקשרים ברחבי הפזורה הפרוטסטנטית. עוזרת המחקר שלי חזרה עכשיו עם צילומים של אלפי תעודות מהארכיון במונפלייה (Montpellier), שעניינן הקשרים שקיימו פרוטסטנטים בדרום צרפת עם קרובים וידידים בפזורה. ייתכן אפילו שהיה להם אלפבית סודי לצורך ההתכתבויות האלה. משפחות הוגוטיות בצרפת היו משתדלות לשלוח את אחד הבנים ללמוד באוניברסיטה פרוטסטנטית בחו"ל.

נק"צ: משפחת דופלסיס-מורניי (Duplessis-Mornay) אף היא נהגה כך. הם לא הצליחו להשיג משרה הולמת לבנם בשירות מלך צרפת בגלל נאמנותם הפרוטסטנטית ושלחו אותו להילחם למען הנסיך הפרוטסטנטי. ומהוגוטים ליהודים. מתי התחלת לחקור אותם?

מ"י: התחלתי בשלב מוקדם. כידוע לכן, לפני הולדת המחשב רשמנו רשימות על כרטיסיות. את הרשימות שלי בנושאים יהודיים רשמתי (כפי שמתאים...) על כרטיסיות צהובות, וכרטסת זו הלכה ותפחה עם השנים. לא עסקתי בהיסטוריה של היהודים עצמם (לכך אין לי הכלים הנחוצים), אלא ביחס כלפי היהודים בעת החדשה המוקדמת, בעיקר בקרב הפרוטסטנטים אך גם בקרב הקתולים.

בקרב הפרוטסטנטים הייתה פחות שנאת יהודים. כמובן שגם הרפורמטורים ביקשו להמיר את דתם של היהודים, אבל הדרישה להמיר דת אינה בגדר אנטישמיות; אדרבא, היא אולי ההפך מאנטישמיות כיוון שאיננה רואה ביהדותו של אדם עניין אינהרנטי מפלצתי, אלא אמונה דתית. ז'אן קלווין (Calvin), למשל, טען, שהיהודים הם חוטאים ככל בני-האדם; קיימת אפשרות שהאל כלל גם יהודים בין נבחריו, ואם נרדוף אותם, נגע בנבחריו האל. לעומת זאת, הקתולים אף חוטאים יותר מהיהודים.

מא"פ: אצל מרטין לותר (Luther) העניין כמוֹבן היה מסובך יותר: תחילה גם הוא רק ביקש לנצר את היהודים, אך אחרי שהתאכזב מהתקווה שהם יתנצרו בהמוניהם ויצטרפו למחנה הפרוטסטנטי, הוא כתב את חיבוריו האנטי־יהודיים הארסיים. אבל בסך הכול, הרי היו מעט מאוד יהודים במערב אירופה בעת ההיא...

מ"י: כן, אבל שנאת יהודים או אנטישמיות קיימת גם במקומות שבהם אין יהודים. היחיד מקרב הרפורמטורים שהיה חף לחלוטין מכל אנטישמיות היה תאודור בזה (Beza, בצרפתית Théodore de Bèze), יורשו של קלווין בז'נבה. הוא היה פרו־יהודי, ואפילו לא ביקש לנצר אותם. לאון פוליאקוב (Poliakov) כבר עמד על כך בספרו על תולדות האנטישמיות, שפורסם בשנת 1955.

מא"פ: האם את עושה הבחנה בין שנאת יהודים לאנטישמיות? יש הטוענים, כי האנטישמיות היא סוג של גזענות, ולפיכך נוצרה רק בעת החדשה.

מ"י: במסה שכתבתי כמבוא לאחד מקובצי מאמרי (*Anti-Jewish Mentalities in Early Modern Europe*, 1990) ניסיתי לטעון טענה, שחשבת שתעורר עניין וויכוחים, אך כמעט אף אחד לא התייחס אליה. הטענה הזו חלה על כל האידאולוגיות, כל ה"איזמים" למיניהם – סוציאליזם, נציונליזם – וגם על אנטישמיות. אידאולוגיות לובשות ופושטות צורה בכל תקופה ותקופה ומותאמות למשתמש בהן, עד כי המונח עצמו הופך מעין סיסמה ומאבד את משמעויות המקוריות. מה ללאומיות הצרפתית או לסוציאליזם של מרקס ואנגלס, למשל, ול"נציונל־סוציאליזם" (הנאציזם)? גם "אנטישמיות" היא בגדר מאגר גדול של טיעונים, בהם לפעמים דבר והיפוכו – היהודים הם אסון כיוון שהם קפיטליסטים ושולטים בכלכלת העולם; היהודים הם אסון כיוון שהם קומוניסטים ומהפכנים וכיוצא באלה. כל דור שולף מתוך המאגר את הטיעונים הנחוצים לו. המושג "אנטישמיות" כולל את שנאת היהודים של ימי־הביניים ואינו חל רק על תורת הגזע של המאה התשע־עשרה. רבים מן הטיעונים שבמאגר האנטישמי הצטברו בעת החדשה המוקדמת, מסיבות שונות: כניסת הדפוס, התגבשות המדינה המודרנית ועוד ועוד.

אלה שטוענים, כמו עמיתינו ההיסטוריונים של ימי־הביניים, שהכול כבר היה קודם, מתעלמים מן ההבדל הכמותי – אירופה הוצפה בעת החדשה המוקדמת בחיבורים, בתעמולה אידאולוגית כזו ואחרת, בממדים שלא היו דוגמתם בעבר.

נק"צ: את הרחבת במרוצת הזמן את התעניינותך מהיסטוריה חברתית להיסטוריה תרבותית. וכיום – אילו תחומים קרובים במיוחד ללבך?

מ"י: היסטוריה של ההיסטוריוגרפיה, איך תקופה אחת רואה תקופה קודמת. כאשר אנו קוראים חיבורים היסטוריים שנכתבו בתקופה מסוימת, אנחנו לומדים הרבה יותר על הכותבים מאשר על נושאי כתיבתם. אני קוראת את החיבורים ההיסטוריים של צרפתים מן העת החדשה המוקדמת – למשל, את כתביו של אטיין פסקייה (Pasquier) – ושואלת את עצמי: מה הם חיפשו בתקופה שעליה הם כתבו? באילו מתודות הם השתמשו? מה היו הדברים שהם לא יכלו להבין או לא העלו על דעתם? זהו תחום מוזנח למדי בצרפת. כשקיבלתי את פרס א.מ.ת. תרמתי את הכסף לאוניברסיטת חיפה והוקמה קרן מיוחדת להזמנת מרצים מחו"ל, שנותנים אצלנו סדרת הרצאות על תולדות ההיסטוריוגרפיה. עד כה הוזמנו פיליפ בנדיקט (Benedict), תומס הולט (Holt) וג'ונתן ישראל (Israel).

מא"פ: לבסוף, מרים, איך את רואה כיום את מצבם של לימודי ההיסטוריה בארץ? מה דעתך, למשל, על ההפרדה בין החוגים – לתולדות עם ישראל ולהיסטוריה "כללית" (כלומר מערבית)?

מ"י: בעבר נלחמתי בעד ההפרדה. חששתי, שמא תולדות ישראל יבלעו אותנו: היו בקרב עמיתי מי שדרשו, שנלמד רק היסטוריה יהודית, תוך אזכור רק של אותם אירועים או עניינים מההיסטוריה הכללית שנוגעים לתולדות עמנו. נוסף על כך (בהכללה, כמוֹבן), רמתם של התלמידים שביקשו ללמוד את תולדות ישראל הייתה נמוכה יותר. הם לא ידעו שפות ואפילו באנגלית לא הצטיינו. נלחמתי כדי לשמור על הרמה של החוג שלנו. כיום דעתי אחרת, גם מפני שהיסטוריונים בימינו – נוכח הגלובליזציה – רואים את תולדות האנושות כתהליך של אינטראקציה בין קהילות, בין תרבויות. כבר לא עוסקים בכל היסטוריה לאומית כאילו התרחשה בבועה נפרדת.

באופן כללי, ישנה ירידה משמעותית בפנייה אל הלימודים ההומניסטיים, ולא רק בישראל; אפילו באוניברסיטאות יוקרתיות כמו אוקספורד סוגרים, למשל, חוגים ללימודים קלאסיים. הלימודים ההומניסטיים בכלל, ולימודי ההיסטוריה בפרט, מחייבים ידיעת שפות – וכיום יש ירידה ניכרת בידיעת שפות ובכונות לרכוש אותן. אני מנסה להתנחם במחשבה על תהליך דיאלקטי: אם עכשיו אנחנו בשלב האנטי־זה להומניסטיקה, אולי יגיע בקרוב שלב הסינתזה. מכל מקום, שום תרבות, שום קהילה, לא יכולה להתקיים בלי מדעי הרוח ובלי אמנויות.

נק"צ: אולי נימה אופטימית זו היא אקורד מוצלח לסיום. תודה רבה, מרים, על שהקדשת לנו מזמנך ושיתפת אותנו בקורות חייך ובתפישותיך ההיסטוריות.

מ"י: אני מודה לכן על ההזדמנות לספר ולהביע את השקפותי בשיחה זו.

לקריאה נוספת:

מספריה של מרים ירדני:

הוגנוטים ויהודים, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1998.

La conscience nationale en France pendant les guerres de religion (1559–1598), Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris-Sorbonne, série "Recherches" t. 59, Paris, Louvain: Éditions Nauwelaerts, 1971.

Utopie et révolte sous Louis XIV, Paris: Nizet, 1980.

Le Refuge Protestant, Paris: Presses Universitaires de France, 1985.

Anti-Jewish Mentalities in Early Modern Europe, Lanham, New York, London: University Press of America, 1990.

Repenser l'histoire: Aspects de l'historiographie huguenote des guerres de Religion à la Révolution, Paris: Honoré Champion, 2000.

Le Refuge huguenot: culture et assimilation, Paris: Honoré Champion, 2002.

Enquêtes sur l'identité de la «nation France» de la Renaissance aux Lumières, Seyssel: Champ Vallon, 2005.

ספרים בעריכתה:

Les Juifs dans l'histoire de France, Leiden: Brill, 1980.

Modernité et non conformisme en France à travers les âges, Leiden: Brill, 1983.

Idéologie et propagande, Paris: Picard, 1987.

(With Ilana Zinguer), **Les deux Réformes chrétiennes: propagation et diffusion**, Leiden: Brill, 2004.